

سازمان اسناد و کتابخانه ملی

دولت مطلقه نوگرا در ایران

دکتر علی رجب‌لو

عضو هیئت علمی رسمی - قطعی دانشگاه الزهراء (س)

تهران، ۱۳۹۶

پژوهشکده تاریخ اسلام

دولت مطلقه نوگرا در ایران

تالیف: دکتر علی رجب‌لو
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
مدیر نشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۶
شمارگان: ۱۰۰۰
چاپ و صحافی: تقویم
ردیف انتشار: ۷۳
۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (ع)، خیابان شهر تهران، پانزدهم تیر، تهران، شهرور شرقی، شماره ۹

تلفن: ۸۸۶۷۶۸۶۱ - ۳ - ۸۸۶۷۶۸۶۰ - ۸۸۶۷۶۸۶۰ - ۸۸۶۷۶۸۶۰

www.pte.ac.ir

سرشناسه:	رجب‌لو، علی، ۱۳۳۸.
عنوان و نام پدیدآور:	دولت مطلقه نوگرا در ایران / علی رجب‌لو.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری:	۷۲۸ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۷۳۹۸-۴۵-۶
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۶۸۳]-۷۰۴؛ همچنین به‌صورت زیرنویس.
یادداشت:	نمایه.
موضوع:	ایران -- سیاست و حکومت -- قرن ۱۳-۱۴ ق.
موضوع:	اقتدارگرایی -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۲-۱۴ ق.
موضوع:	تجدد -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳-۱۴ ق.
موضوع:	دین و دولت -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳-۱۴ ق.
موضوع:	ایران -- تاریخ -- پهلوی ۱۳۰۴-۱۳۲۰.
رده بندی کنگره:	DSR۱۳۱۱/۳:۹۱۳۹۶
رده بندی دیویی:	۹۵۵/۰۷۴
شماره کتابشناسی ملی:	۴۸۰۱۸۳۹

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و ناصبی ره‌ن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، علم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و انشمن علمی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین - این و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از حریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تمدن عالمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهش آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آماده همکاری با

همه کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعه ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجهه همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جمله آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی مورد نیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان شاء الله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم سابقه پژوهشکده، تأسیس دانشنامه - رافعی - تریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با راست‌یکم استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با «ابعاد علمی آن» در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکده تاریخ اسلام به وسیله پایگاه اینترنتی خود با همه پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه علاوه بر انعکاس همه فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهنده فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهنده همه آثار موجود در زمینه تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانه تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همه تلاشگران راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکده تاریخ اسلام

فهرست مطالب

۲۳	مقدمه
۳۱	فصل اول: روش و نقد روش بیات پژوهش
۳۱	درآمدی بر روش پژوهش
۳۵	روش پژوهش در فصل خرده گفتمان‌های دولتی
۳۵	زمینه‌های اجتماعی و سیاسی ظهور خرده گفتمان‌های دولتی
۳۵	آستانه‌های مفصل‌بندی و صورت‌بندی خرده گفتمان‌های دولتی
۳۶	آستانه‌های ثبوت مفصل‌بندی و صورت‌بندی خرده گفتمان‌های دولتی
۳۶	آستانه‌های معرفت‌شناختی خرده گفتمان‌های دولتی
۳۷	آستانه‌های علمی شدن خرده گفتمان‌های دولتی
۳۷	آستانه‌های تشکلی عناصر و گزاره‌های مقبول و مجاز جدید در خرده گفتمان‌های دولتی
۳۸	ندرت، برون‌زادگی و انباشت گزاره‌های جدید در گفتمان مورد بررسی
۳۹	موضوع شناسایی خرده گفتمان‌های دولتی
۳۹	سطوح ظهور خرده گفتمان‌های دولتی در قالب موضوع شناسایی
۴۰	مراجع تعیین کننده موضوع شناسایی خرده گفتمان‌های دولتی
۴۰	شبکه‌های ویژگی‌های موضوع شناسایی خرده گفتمان‌های دولتی
۴۰	وجوه بیانی خرده گفتمان‌های دولتی
۴۱	چه کسی در خرده گفتمان منتخب دولت و حکومت سخن می‌گوید؟
۴۱	جایگاه نهادها در وجوه بیانی خرده گفتمان‌های دولتی

- ۴۱ موقعیت سوژه در وجوه بیانی خرده گفتمان‌های دولت
- ۴۲ مفاهیم گفتمان‌های منتخب دولت
- ۴۲ صورت‌های توالی و جانشینی گزاره‌ها در شکل‌گیری مفاهیم خرده گفتمان‌های منتخب
- ۴۲ استراتژی‌های گفتمان‌های دولت
- ۴۳ عنصر توازن و انتظام بخشی در استراتژی‌ها، تم‌ها و نظریه‌های منتخب گفتمان‌های دولت
- ۴۳ شاخص منظومه یا حلقه گفتمانی در چارچوب گفتمان‌های منتخب دولت
- ۴۳ جایگاه کردارها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در اندیشه گفتمان‌های منتخب دولت
- ۴۴ نقش، اهمیت، جایگاه و شیوه کاربرد متن در گفتمان
- ۵۱ شیوه ایجاد نظام در تعامل سطوح خرد و کلان درون گفتمانی در متن
- ۵۲ درآمدی بر روش بررسی گفتمان هژمونیک دولت مطلقه نوگرا
- ۵۲ گفتمان هژمونیک و مت‌مدله و ابعاد مفصل‌بندی آن
- ۵۲ شکل‌گیری ایدئولوژی، گفتمان و ات‌مدله نوگرا
- ۵۲ ارتباط با تحولات محیط اجتماعی و بیرون جامعه
- ۵۳ کنش عملی گفتمان هژمونیک در ارتباط با سایر خرده گفتمان‌های موجود و درگیر
- ۵۳ پردازش هماهنگی ارگانیک میان قلمرو ایدئولوژی و جهان موضوعات واقعی گفتمان هژمونیک
- ۵۳ رابطه هویتی گزاره‌های گزینش شده در گفتمان هژمونیک بدید
- ۵۴ سطوح کلان گزینشگری گفتمان غالب
- ۵۴ فرایندهای مفصل‌بندی گفتمان هژمونیک
- ۵۵ گفتمان هژمونیک دولت مطلقه نوگرا و شیوه تحلیل سیاسی آن در این پژوهش
- ۵۵ نظام‌های اجتماعی به مثابه نظام‌های مطابق با قواعد گفتمانی
- ۵۵ نفی هویت خود سیستم در اندیشه دوسوسور
- ۵۶ ساختار هم‌زمانی هویت زبان‌شناسی دوسوسور
- ۵۶ معنای زبان‌شناسی دوسوسور شفاف، صریح و روشن است
- ۵۶ شیوه‌های لاکلاو و موفه در قالب نقد دوسوسور (در حیطه تحلیل سیاسی گفتمان)
- ۵۶ حدوثی بودن گفتمان‌ها
- ۵۷ حل مشکل عدم تثبیت هویت
- ۵۷ مرزبندی سیاسی بین گفتمان‌ها از طریق ضدیت
- ۵۷ ایجاد یک رابطه خصمانه
- ۵۷ تثبیت هویت صورت‌بندی‌های گفتمانی و کارگزاران اجتماعی

۵۷	ضدیت
۵۹	فردیت و عاملیت
۵۹	زاویه نگرش آلتوسر به سوژه
۵۹	جایگاه فردیت سیاسی در نظریه لاکلاو و موفه
۶۰	تشکیل فردیت سیاسی بر اثر بحران و آشوب‌های فراگیر اجتماعی
۶۰	استیلا، اصلی‌ترین شیوه تحلیل گفتمان لاکلاو و موفه
۶۰	استیلا و رفتار مفصل‌بنده
۶۱	استیلا و ترسیم مرزهای سیاسی
۶۱	استیلا و دستبرد بودن دلالت‌کننده‌های شناور
۶۱	مروری بر پهنه موضوع و نقد و بررسی آن
۷۳	فصل دوم: مفاهیم و نظریات
۷۳	دولت
۷۵	ریشه و مفهوم کلمه دولت
۸۱	دولت سنتی
۸۴	دولت مطلقه
۹۰	دولت مدرن
۹۷	رویکردهای نظری به قدرت، دولت و حکومت در نظریه‌های گفتمان
۹۷	به کارگیری مفهوم گفتمان در نظریات جدید
۹۹	سیر تحول مفهوم دولت، قدرت و حکومت در گفتمان‌های تجدید و پسامدرن
۱۰۲	قدرت و حکومت و جایگاه آن در نظریه‌های پسانوگرای گفتمان
۱۰۴	سیر تحول مفهوم قدرت در آثار فوکو
۱۰۹	مفهوم قدرت و گفتمان سلطه در دیرینه‌شناسی فوکو
۱۱۴	مفهوم قدرت در تبارشناسی فوکو
۱۲۲	ارنستو لاکلاو و شانتال موفه و نظریه گفتمان
۱۲۲	مقدمه
۱۲۴	ویژگی‌های نظریه گفتمان در اندیشه لاکلاو و موفه
۱۲۸	ویژگی ضدیت در نظریه گفتمان لاکلاو و موفه
۱۳۰	ویژگی فردیت و عاملیت در نظریه گفتمان لاکلاو و موفه

۱۳۵	ویژگی‌های هژمونی در نظریهٔ گفتمان لاکلاو و موفه
۱۳۹	گفتمان و مفصل‌بندی در نظریهٔ لاکلاو و موفه
۱۴۰	نقاط انشعاب/تلاقی (Nodal Point) و موقعیت سوژه در گفتمان
۱۴۳	هژمونی و کارکرد آن در دولت و حکومت از نظر لاکلاو و موفه
۱۴۶	هژمونی، هم‌ارزی، تفاوت

۱۴۹	فصل سوم: فرایند گذار از گفتمان سنتی دولت به گفتمان‌های تجدد و تلفیقی دولت در عصر قاجار
۱۴۹	درآمدی بر گذار از مفهوم سنتی دولت به مفاهیم تلفیقی و تجدد دولت در ایران
۱۵۰	فرایند گذار از گفتمان سنتی دولت به گفتمان‌های تجدد و تلفیقی دولت در عصر قاجار
۱۵۰	گفتمان پان‌یونیالیسم سنتی در تاریخ ایران
۱۵۱	ویژگی‌های گفتمان «بریمو» پان‌یونیالیسم سنتی در ایران
۱۵۴	مشخصه‌های تحول در «جدا» پان‌یونیالیسم
۱۵۵	آموزه‌های تحول دولت در غرب
۱۵۶	مقدمات گذار از مفهوم دولت سنتی در ایران
۱۵۷	غفلت و تأخیر در درک آموزه‌های جدی دولت در ایران و تداوم گفتمان سنتی دولت
۱۶۱	ضرورت‌های داخلی و خارجی تحول از گفتمان سنتی دولت به آموزه‌های نوین
۱۶۲	گسست در گفتمان سنتی غالب و ظهور گفتمان‌های نوین در عرصهٔ حکومت و دولت در ایران

۱۶۵	فصل چهارم: درآمدی بر گفتمان تجدد دولت در ایران
۱۶۵	درآمدی بر گفتمان تجدد دولت در ایران
۱۶۷	خرده‌گفتمان دولت لیبرال سکولار از نظر آخوندزاده
۱۶۷	مقدمه
۱۶۹	آستانه‌های مفصل‌بندی و صورت‌بندی خرده‌گفتمان دولت لیبرال در اندیشهٔ میرزا فتحعلی آخوندزاده
۱۶۹	مجموعه‌های مؤثر بر آستانهٔ ثبوت خرده‌گفتمان لیبرال دولت در اندیشهٔ آخوندزاده
۱۷۱	آستانهٔ معرفت‌شناختی خرده‌گفتمان لیبرال دولت در اندیشهٔ آخوندزاده
۱۷۶	آستانهٔ علمی شدن خرده‌گفتمان دولت لیبرال سکولار در اندیشهٔ آخوندزاده
۱۷۹	آستانهٔ تشکّل عناصر و گزاره‌های مقبول و مجاز جدید در اندیشهٔ آخوندزاده
۱۸۱	ندرت، برون‌زادگی و انباشت گزاره‌های جدید در گفتمان آخوندزاده
۱۸۹	موضوع‌شناسایی گفتمان دولت در اندیشهٔ آخوندزاده

۱۹۴	وجوه بیانی گفتمان دولت در اندیشه آخوندزاده
۱۹۴	در گفتمان آخوندزاده چه کسانی سخن می‌گویند؟
۲۱۱	جایگاه نهادی در وجوه بیانی آخوندزاده
۲۱۶	موقعیت سوژه در وجوه بیانی آخوندزاده
۲۱۶	مفاهیم گفتمان آخوندزاده
۲۱۷	صورت‌های توالی و جانشینی گزاره‌ها در شکل‌گیری مفاهیم گفتمان آخوندزاده
۲۱۸	۱. قریتقا یا کریتیکا
۲۲۰	۲. تغییر القبا
۲۲۲	۳. می‌دین اسلام و تلقی آن به عنوان عامل دیسپوتیزم
۲۲۶	۴. هدایت دین و سیاست
۲۲۸	۵. نفی استبداد و سلطنت دیسپوتیه
۲۳۴	۶. سلطنت مطلقه نظم
۲۳۷	۷. قانون‌گرایی
۲۳۸	۸. لیبرال
۲۴۰	۹. حکومت قانون
۲۴۲	۱۰. پروقره یا پروقری
۲۴۴	۱۱. ناسیونالیسم ایرانی و باستان‌گرایی تاریخی
۲۴۹	استراتژی‌های آخوندزاده در گفتمان دولت و حکومت
۲۴۹	عنصر توازن و انتظام‌بخشی در استراتژی‌ها، تم‌ها و نظریه‌های منتخب آخوندزاده در حوزه قدرت، دولت و حکومت
۲۵۰	شاخص منظومه یا حلقه گفتمانی در چارچوب گفتمان دولت آخوندزاده
۲۵۱	جایگاه کردها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در اندیشه و گفتمان دولت آخوندزاده
۲۵۱	خرده گفتمان لیبرال دولت از دیدگاه میرزا ملکم‌خان
۲۵۱	مقدمه
۲۵۵	آستانه‌های مفصل‌بندی و صورت‌بندی خرده گفتمان دولت در اندیشه میرزا ملکم‌خان
۲۵۵	عوامل مؤثر بر آستانه ثبوت خرده گفتمان دولت میرزا ملکم‌خان
۲۵۶	آستانه معرفت‌شناختی خرده گفتمان دولت و حکومت در اندیشه میرزا ملکم‌خان
۲۶۷	آستانه علمی شدن خرده گفتمان دولت در اندیشه میرزا ملکم‌خان
۲۷۰	آستانه تشکل گزاره‌های مقبول و مجاز جدید در اندیشه میرزا ملکم‌خان

۲۷۳	ندرت، بیرون‌زادگی و انباشت گزاره‌های جدید در گفتمان میرزا ملکم‌خان
۲۸۲	موضوع شناسایی گفتمان دولت در اندیشه میرزا ملکم‌خان
۲۸۲	سطوح ظهور گفتمان میرزا ملکم‌خان
۲۸۴	مراجع تعیین‌کننده موضوع شناسایی گفتمان میرزا ملکم‌خان
۲۸۷	شبکه ویژگی‌ها در گفتمان میرزا ملکم‌خان
۲۸۸	وجوه بیانی گفتمان دولت در اندیشه میرزا ملکم‌خان
۲۸۸	در گفتمان میرزا ملکم‌خان چه کسانی سخن می‌گویند؟
۲۹۳	جایگاه نهادی در وجوه بیانی میرزا ملکم‌خان
۲۹۷	موقعیت سیره در وجوه بیانی میرزا ملکم‌خان
۲۹۸	مفاهیم گفتمان میرزا ملکم‌خان
۲۹۸	صورت‌های توان و جادوی گزاره‌ها در شکل‌گیری مفاهیم گفتمان میرزا ملکم‌خان
۲۹۹	۱. آدمیت
۳۰۲	۲. تنظیمات
۳۰۴	۳. فراموش‌خانه
۳۰۶	۴. ضرورت اعطای امتیازات
۳۰۷	۵. تغییر القبا
۳۰۹	۶. نفی استبداد و حکومت خودکامه (سلطنت مطلقه نامنظم)
۳۱۴	۷. سلطنت مطلقه منظم
۳۱۸	۸. دستگاه دولت
۳۱۹	۹. مجلس تنظیمات یا مجلس وضع قانون
۳۲۱	۱۰. قانون
۳۲۴	۱۱. حکومت قانون
۳۲۶	۱۲. پیوند دین و سیاست
۳۲۸	۱۳. تجدد و ترقی
۳۳۱	استراتژی‌های ملکم‌خان در گفتمان دولت و حکومت
۳۳۲	عناصر توازن و انتظام‌بخشی استراتژی دولت در گفتمان میرزا ملکم‌خان
۳۳۲	شاخص منظومه گفتمانی در گفتمان حکومت میرزا ملکم‌خان
۳۳۳	جایگاه کردارها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در اندیشه گفتمان دولت میرزا ملکم‌خان

۳۳۵	فصل پنجم: گفتمان سنتی دولت در عصر قاجار
۳۳۵	درآمدی بر گفتمان سنتی دولت
۳۳۸	خرده گفتمان دولت سنتی باستان گرا از دیدگاه محمدحسین فروغی (ذکاءالملک)
۳۳۸	مقدمه
۳۴۰	آستانه‌های مفصل‌بندی و صورت‌بندی خرده گفتمان دولت در اندیشه فروغی
۳۴۰	عوامل مؤثر بر آستانه ثبوت خرده گفتمان دولت فروغی
۳۴۱	آستانه معرفت‌شناختی خرده گفتمان دولت در اندیشه فروغی
۳۴۶	آستانه علمی شدن خرده گفتمان دولت در اندیشه فروغی
۳۴۸	آستانه تحول گزاره‌های مقبول و مجاز جدید در اندیشه فروغی
۳۵۰	ندرت، برابری و انباشت گزاره‌های جدید در گفتمان فروغی
۳۵۳	موضوع‌شناسی گفتمان دولت در اندیشه فروغی
۳۵۴	سطوح ظهور گفتمان فروغی
۳۵۶	مراجع تعیین‌کننده موضوع گفتمان فروغی
۳۵۹	وجوه بیانی گفتمان دولت در اندیشه فروغی
۳۵۹	در گفتمان فروغی سوژه‌های سخن‌گو چه کسانی هستند؟
۳۶۲	جایگاه نهادی در وجوه بیانی فروغی
۳۶۳	موقعیت سوژه در وجوه بیانی فروغی
۳۶۴	مفاهیم گفتمان فروغی
۳۶۴	صورت‌های توالی و جانشینی گزاره‌ها در شکل‌گیری مفاهیم گفتمان فروغی
۳۶۵	۱. نظام سلطنت مطلقه استبدادی قاجار
۳۶۸	۲. پیوند دین و سیاست با ارجحیت و محوریت دولت استبدادی
۳۶۹	۳. علم‌گرایی
۳۷۱	۴. غرب‌گرایی
۳۷۲	۵. باستان‌گرایی ایرانی
۳۷۵	۶. ترقی، تجدد، تمدن
۳۷۶	۷. قانون، مجلس شورا و مستحدثات جدید سیاسی در چارچوب سلطنت مطلقه استبدادی قاجار
۳۷۸	استراتژی‌هایی محمدحسین فروغی در گفتمان دولت و حکومت
۳۷۸	عناصر توازن و انتظام‌بخشی استراتژی دولت در گفتمان فروغی
۳۷۹	شاخص منظومه گفتمانی در گفتمان فروغی

۳۷۹	جایگاه کردارها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در اندیشه گفتمان دولت فروغی
۳۷۹	خرده گفتمان دولت سنتی - دینی از دیدگاه شیخ فضل الله نوری
۳۷۹	مقدمه
۳۸۱	آستانه های مفصل بندی و صورت بندی خرده گفتمان های دولت در اندیشه شیخ فضل الله نوری
۳۸۱	عوامل مؤثر بر آستانه ثبوت خرده گفتمان دولت شیخ فضل الله نوری
۳۸۴	آستانه معرفت شناختی گفتمان دولت در اندیشه شیخ فضل الله نوری
۳۸۹	آستانه علمی شدن خرده گفتمان دولت در اندیشه شیخ فضل الله نوری
۳۹۲	تانه تشکل گزاره های مقبول و مجاز جدید در اندیشه شیخ فضل الله نوری
۳۹۵	نقد، برونزادگی و انباشت گزاره های جدید در گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۰۰	موضوع شناسایی گفتمان دولت در اندیشه شیخ فضل الله نوری
۴۰۰	سطوح ظهور گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۰۳	مراجع تعیین کننده موضوع شناسایی گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۰۸	وجوه بیانی گفتمان دولت در اندیشه شیخ فضل الله نوری
۴۰۹	در گفتمان شیخ فضل الله نوری روش های سخن گو چه کسانی هستند؟
۴۱۳	جایگاه نهادی در وجوه بیانی شیخ فضل الله نوری
۴۱۶	موقعیت سوژه در وجوه بیانی شیخ فضل الله نوری
۴۱۸	مفاهیم گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۱۸	صورت های توالی و جانشینی گزاره ها در شکل گیری مفاهیم گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۱۸	۱. نظام استبداد مطلقه قاجار
۴۲۳	۲. مجلس شورا
۴۲۶	۳. قانون اساسی
۴۲۸	۴. مشروطیت و حکومت قانون
۴۳۰	۵. مشروطه مشروعه
۴۳۳	۶. سلطنت مطلقه منظم شریعت محور
۴۳۷	۷. نفی تجدد و ترقی با ماهیت فرنگی
۴۳۹	استراتژی های شیخ فضل الله نوری در گفتمان دولت و حکومت
۴۴۰	عناصر توازن و انتظام بخشی استراتژی دولت در گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۴۰	شاخص منظومه گفتمانی در گفتمان شیخ فضل الله نوری
۴۴۱	جایگاه کردارها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در اندیشه گفتمان دولت شیخ فضل الله نوری

۴۴۱	جمع‌بندی
۴۴۵	فصل ششم: گفتمان تلفیقی دولت در عصر قاجار
۴۴۵	درآمدی بر گفتمان تلفیقی دولت در عصر قاجار
۴۴۷	خرده گفتمان‌های دولت از دیدگاه میرزا حسین‌خان سپهسالار
۴۴۷	مقدمه
۴۴۹	آستانه‌های مفصل‌بندی و صورت‌بندی خرده گفتمان دولت در اندیشه سپهسالار
۴۴۹	عوامل مؤثر بر آستانه ثبوت خرده گفتمان دولت سپهسالار
۴۵۰	آستانه معرفت‌شناختی خرده گفتمان دولت و حکومت در اندیشه سپهسالار
۴۵۸	آستانه علمی شدن خرده گفتمان دولت در اندیشه سپهسالار
۴۶۰	آستانه تشکیلاتی در راه مقبول و مجاز جدید در اندیشه سپهسالار
۴۶۷	ندرت، بروز، زادگاه و انباشت گزاره‌های جدید در گفتمان سپهسالار
۴۷۱	موضوع شناسایی گفتمان دولت در اندیشه سپهسالار
۴۷۲	سطوح ظهور گفتمان سپهسالار
۴۷۲	مراجع تعیین‌کننده موضوع شناسایی در گفتمان سپهسالار
۴۷۶	شبکه ویژگی‌ها در گفتمان سپهسالار
۴۷۶	وجوه بیانی گفتمان دولت در اندیشه سپهسالار
۴۷۶	در گفتمان سپهسالار چه کسانی سخن می‌گویند؟
۴۸۰	جایگاه نهادی در وجوه بیانی سپهسالار
۴۸۲	موقعیت سوژه در وجوه بیانی سپهسالار
۴۸۲	مفاهیم گفتمان سپهسالار
۴۸۳	صورت‌های توالی و جانشینی گزاره‌ها در شکل‌گیری مفاهیم گفتمان سپهسالار
۴۸۴	۱. اعطای امتیاز
۴۸۵	۲. تربیت ملت به دست دولت
۴۸۷	۳. قانون اساسی
۴۸۸	۴. حکومت قانون
۴۹۰	استراتژی‌های سپهسالار در گفتمان دولت و حکومت
۴۹۰	عناصر توازن و انتظام‌بخشی استراتژی دولت در اندیشه سپهسالار
۴۹۱	شاخص منظومه گفتمانی در گفتمان حکومت سپهسالار

۴۹۲	جایگاه کردارها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در گفتمان سپهسالار
۴۹۲	خرده گفتمان دولت مطلوب از دیدگاه آیت الله محمدحسین نائینی
۴۹۲	مقدمه
۴۹۴	آستانه های مفصل بندی و صورت بندی خرده گفتمان دولت در اندیشه آیت الله نائینی
۴۹۴	عوامل مؤثر بر آستانه ثبوت خرده گفتمان دولت آیت الله نائینی
۴۹۶	آستانه معرفت شناختی خرده گفتمان دولت در اندیشه آیت الله نائینی
۵۰۴	آستانه علمی شدن خرده گفتمان دولت در اندیشه آیت الله نائینی
۵۰۶	آستانه شکل گزاره های مقبول و مجاز جدید در اندیشه آیت الله نائینی
۵۰۹	تدریج برادرگی و انباشت گزاره های جدید در گفتمان آیت الله نائینی
۵۱۲	موضوعی شناسایی گفتمان دولت در اندیشه آیت الله نائینی
۵۱۲	سطوح ظهور گفتمان آیت الله نائینی
۵۱۵	مراجع تعیین کننده وضوح مسائلی گفتمان آیت الله نائینی
۵۲۰	وجوه بیانی گفتمان دولت در اندیشه آیت الله نائینی
۵۲۰	در گفتمان آیت الله نائینی چه نوع سوژه ای سخن گو هستند؟
۵۲۶	جایگاه نهادی در وجوه بیانی آیت الله نائینی
۵۲۸	موقعیت سوژه در وجوه بیانی آیت الله نائینی
۵۲۹	مفاهیم گفتمان آیت الله نائینی
۵۲۹	صورت های توالی و جانمایی گزاره ها در شکل گیری مفاهیم گفتمان آیت الله نائینی
۵۳۰	۱. سلطنت مطلقه استبدادی (استبداد سیاسی)
۵۳۲	۲. استبداد دینی
۵۳۳	۳. حکومت مشروطه
۵۳۵	۴. حریت و مساوات
۵۳۷	۵. مجلس شورای ملی
۵۴۰	۶. قانون اساسی
۵۴۱	۷. نقش و وظائف نمایندگان مجلس شورا
۵۴۴	استراتژی های آیت الله نائینی در گفتمان دولت و حکومت
۵۴۵	عناصر توازن و انتظام بخشی استراتژی دولت در اندیشه آیت الله نائینی
۵۴۶	شاخص منظومه گفتمانی در گفتمان آیت الله نائینی
۵۴۷	جایگاه کردارها و حوزه اعمال غیرگفتمانی در اندیشه گفتمان دولت آیت الله نائینی

فصل هفتم: چالش و تعامل گفتمان‌های دولت و حکومت در دوران مشروطه و پس از آن
(غلبه هژمونیک دولت مطلقه نوگرا در ایران)

۵۵۱

۵۵۱

۵۵۵

۵۵۶

۵۵۸

۵۶۳

۵۶۵

۵۶۹

۵۷۴

۵۷۴

۵۷۷

۵۷۷

۵۷۷

۵۸۰

۵۹۰

۶۰۵

۶۰۶

۶۰۶

۶۱۱

۶۱۲

۶۱۳

۶۱۹

۶۲۸

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۲۹

۶۳۱	فردیت و عاملیت دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان سنتی
۶۳۲	هژمونی دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان سنتی
۶۳۳	گزینشگری دولت مطلقه نوگرا در مقایسه با گفتمان تجدد
۶۳۵	مفصل‌بندی گفتمان دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان تجدد
۶۳۷	فردیت و عاملیت گفتمان دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان تجدد
۶۳۸	هژمونی دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان تجدد
۶۴۰	گزینشگری دولت مطلقه نوگرا در رابطه با گفتمان تلفیقی
۶۴۲	مفصل‌بندی گفتمان دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان تلفیقی
۶۴۴	فردیت و عاملیت دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان تلفیقی
۶۴۶	هژمونی گفتمان دولت مطلقه نوگرا نسبت به گفتمان تلفیقی
۶۴۷	کودتای سال ۱۳۹۹: رضاخانی، هژمونیک شدن دولت مطلقه نوگرا
۶۴۸	زمینه‌های اجتماعی و سیاسی کودتا
۶۴۸	قیام علیه قرارداد ۱۹۱۹؛ بن‌بست روابط دیپلماتیک با انگلیس
۶۵۰	قیام میرزا کوچک خان جنگلی در سیلان دوالیسم گریز از مرکز و نفوذ بالشویکی
۶۵۳	قیام خیابانی در تبریز: دوالیسم خودمختاری، میل، مرکز
۶۵۴	قیام تنگستانی‌ها و دشتستانی‌ها: ضدیت با بیگانه‌گر
۶۵۶	قیام شیخ خزعل‌خان در خوزستان: بازی رقبا در یک گفتمان
۶۵۸	قیام‌ها و طغیان‌های محلی در آستانه ظهور دولت مطلقه نوگرا
۶۵۹	ظهور دولت مطلقه نوگرا: کودتای سوم اسفند ۱۳۹۹
۶۷۱	نتیجه‌گیری
۶۸۳	کتابنامه
۷۰۵	نمایه

مقدمه

تغییر دولت‌ها و حکومت‌ها و انتقال از یک دوره به دوره‌ای دیگر در کشورها و جوامع گوناگون، مستلزم تحقق شرایط و روابط گسسته در تمام زمینه‌های فکری، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و ... است. در این میان، الزامات معرفتی و اندیشه‌ای در تحقق آستانه‌های تغییرات اجتماعی و سیاسی و تثبیت و علمی شدن و مقبولیت و تضمین گزاینده‌های جدید، چه در عرصه کردارهای رسمی قدرت و چه در عرصه مراجع غیررسمی اقتدار، نقش بنیادی و عمیق ایفا می‌کنند. چنین الزاماتی این حقیقت را آشکار می‌کند که تغییر دولت‌ها و حکومت‌ها، انقلاب‌های اجتماعی و سیاسی، شورش‌ها، قیام‌ها، نهضت‌ها، کودتاها و جنگ‌های داخلی و خارجی، تحول تصادف و نتیجه حدوث آنی و لحظه‌ای تاریخ و بی‌ارتباط با عوامل فکری و لوازم اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، نظامی و ... نیستند. تاریخ سیاسی معاصر ایران، به‌ویژه از آغاز دوره قاجاریه به بعد، مشحون از تحولات و تغییرات شگرف، در تمام زمینه‌ها است. این تغییرات، عمدتاً در قالب ریزش‌های سنت و مدرنیته، در بخش گسترده‌ای از تحقیق‌ها، رساله‌ها، مطالعات، خاطرات، جریان‌های اجتماعی، سیاسی، نهضت‌ها، انقلاب‌ها، شورش‌ها، کودتاها و نبردهای داخلی و جنگ با اشغالگران خارجی، انعکاس یافته‌اند. بخشی از این تغییرات مربوط به دولت و حکومت هنگام تغییر از یک جامعه سنتی به وضعیت مطلقه نوگرا و به تدریج به اشکال دیگر حکومت است. تغییر از وضعیت دولت و حکومت سنتی به وضعیت دولت مطلقه نوگرا، به صورتی که رنگ از زمان عباس میرزا و به‌ویژه پس از شکست در جنگ‌های ایران و روس و تحمیل قراردادهای گلستان و ترکمانچای، در قالب ایجاد پرسش درباره علل شکست‌ها و بعد سنجش دلایل عقب‌ماندگی ایران و ترقیات محسوس و گسترده فرنگ آغاز و به تولید معرفت‌های جدید در حوزه‌های رسمی و غیررسمی اقتدار منجر شد. زمینه‌های تغییر

در همه عرصه‌ها ظهور می‌یابد و گفتمان‌های متعدد و متنوعی برای ساماندهی و تثبیت و تفهیم ابزار و الزامات تحول دولت تولید می‌شوند. این گفتمان‌ها به چالش و تعامل با یکدیگر توجه می‌کنند و حدوث لحظه‌های ناب تاریخی، تحولات وسیع و عمیق ساختاری و فکری، حرکت‌ها و جریان‌های اندیشه‌ساز، قیام‌ها، نهضت‌ها و تحول دولت از حالت سستی به مطلقه را باید به حساب این فرایند گذاشت. در حافظه تاریخی و آرشیو تولید گزاره‌های جدید و بازتولید گزاره‌های قدیم، در انبوه منابع موجود از آن دوران آثار، متون، اسناد و مدارک بسیاری وجود دارند که در کتب، رسالات، پژوهش‌ها و منابع تحقیق، چه در دوران تولید آن‌ها و چه در اعصار بعدی و متأخر، با سبک‌های متنوع و روش‌های متعدد و متضاد بازتاب یافته‌اند. کتاب حاضر بر پایه درک تغییرات و تحولات مفهوم دولت و حکومت از وضعیت سستی به مطلقه نوگرا در چارچوب تأسیس رژیم‌های گفتمانی شکل گرفته است. دوره مورد نظر برای بررسی از زمان ناصرالدین شاه قاجار تا زمان روی کار آمدن دولت مطلقه نوگرا در وقوع کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ است. بنابراین، در قالب «بافت زمینه‌ای» این دوران، خرده گفتمان‌های دولت و حکومت شناسایی شده‌اند که مشتمل بر هفت خرده گفتمان در باب دولت و حکومت است. این خرده گفتمان‌ها عبارت‌اند از: «دولت لیبرال سکولار»، «دولت لیبرال»، «دولت سستی - دینی»، «دولت سستی باستان گرا»، «دولت سستی - اصلاح طلب»، «دولت اصلاح طلب - دینی» و «دولت مطلقه نوگرا». خرده گفتمان‌ها در سه زمینه معرفت‌شناختی اصلی دسته‌بندی شده‌اند: سستی، تجدد و تلفیقی. خرده گفتمان‌های «دولت لیبرال سکولار» و «دولت لیبرال» در قالب گفتمان تجدد، خرده گفتمان‌های «دولت سستی - دینی» و «دولت سستی باستان گرا» در قالب گفتمان سستی و خرده گفتمان‌های «دولت سستی - اصلاح طلب» و «دولت اصلاح طلب - دینی» در قالب گفتمان تلفیقی دولت و حکومت سازماندهی شده‌اند. انتخاب عنوان گفتمان تلفیقی برای دسته سوم نوع گزاره‌های صورت‌بندی شده آن‌هاست که در واقع نشانه‌ای از گفتمان‌های سستی و تجدد است. بر پایه مطالعات، بحث دولت و حکومت خارج از چارچوب خرده گفتمان‌های منتخب نیست و امکان افزودن خرده گفتمان دیگری به آن‌ها وجود ندارد. خرده گفتمان دولت مطلقه نوگرا هم به دلیل ویژگی هژمونیک و گزینشگری گزاره‌هایش از سه گفتمان اصلی در بخش پایانی کتاب به صورت جداگانه بررسی شده‌اند. با این همه، این گفتمان، گفتمان مستقلی از مجموع خرده گفتمان‌های فوق نیست. ما برای مطالعه دقیق بحث دولت و حکومت در چارچوب خرده گفتمان‌های انتخاب شده، شاخص‌ترین سوژه‌های مرتبط را برگزیده‌ایم و بر این باوریم هر

خرده‌گفتمان به جریان‌سازی و تربیت نسلی از نخبگان و پیروان آن‌ها در کشور توفیق یافته است. اما سوژه‌های منتخب ما در هسته مرکزی خرده‌گفتمان خاص خود قرار دارند. به همین دلیل، بررسی مبانی معرفتی آن‌ها در خصوص دولت و حکومت، معرف و ویژگی‌ها و معیارهای «صورت‌بندی دانایی» آن‌ها خواهد بود. در این رساله میرزا فتحعلی آخوندزاده به عنوان سوژه گفتمان‌ساز خرده‌گفتمان «دولت لیبرال سکولار»، میرزا ملکم‌خان برای خرده‌گفتمان «دولت لیبرال»، محمدحسین‌خان فروغی (ذکاءالملک) برای خرده‌گفتمان «دولت سنتی باستان‌گرا»، آیت‌الله شیخ فضل‌الله نوری برای خرده‌گفتمان «دولت سنتی - دینی»، میرزا حسین‌خان سپهسالار برای خرده‌گفتمان «دولت سنتی - اصلاح‌طلب»، آیت‌الله محمدحسین نائینی برای خرده‌گفتمان دولت «اصلاح - سب - دینی» و سید ضیاءالدین طباطبایی و رضاخان سردار سپه در قالب کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ برای خرده‌گفتمان «دولت مطلقه نوگرا» انتخاب شده‌اند. گفتنی است این سوژه‌ها، علاوه بر دولت و حکومت، در باب مسائل، بنیان‌ها، ایستگاه‌ها و شرایط اجتماعی، فرهنگی، ادبی، اقتصادی، سیاسی، نظامی، زمان خود گزاره‌های متنوع و گسترده‌ای ارائه کرده‌اند که از بحث این رساله خارج است. نکته مهم این گزاره‌های مربوط به دولت و شرایط تولید این گزاره‌ها را مد نظر قرار داده‌ایم و سایر گزاره‌ها را در این کتاب بررسی نشده‌اند. اگر مطالب این کتاب با الگوهای مناسب تحلیل مانند روش تاریخی، نظریه‌های شاخص‌های نظری و متدولوژیک ارائه نشود دچار نقص می‌شود و مانند بخش اعظمی از پژوهش‌های موجود در این زمینه بر پایه شیوه توصیفی نوشته می‌شود که در این صورت دیگر ارزش علمی و تحلیلی نخواهد داشت.

بنابراین برای بررسی خرده‌گفتمان‌ها و درون‌کاوی مناسب آن‌ها از روش «گفتمان» استفاده کرده‌ایم. روش تحلیل گفتمان در ساختار زبان ریشه دارد و نظریه‌های متنوعی از بررسی ابعاد دستوری و صرف و نحو اجزای جمله و پاراگراف تا تحلیل روندهای اجتماعی را در بر گرفته است. نظریه‌های فراساخت‌گرایی گفتمان فرایند تولید معنا را در گفتمان می‌کنند و قدرت را به عنوان نقطه کانونی این تحلیل برمی‌گزینند که به‌نحو وثیقی با کتاب حاضر مرتبط است. از میان انبوه نظریات گفتمان روش میشل فوکو در «دیرینه‌شناسی» به نحوه تأسیس گفتمان‌های تاریخی و پیوندشان با قدرت، حکومت و دولت مرتبط است که در این کتاب روش مناسبی برای بررسی خرده‌گفتمان‌ها از آستانه مفصل‌بندی، علمی شدن، ثبوت، وجوه بیانی، آستانه شکل عناصر و گزاره‌های جدید، مقبول و مجاز در این خرده‌گفتمان‌ها، اصل قدرت، برون‌زادگی و انباشت گزاره‌ها،

سطوح ظهور، مراجع تعیین کننده، شبکه ویژگی‌ها، مفاهیم و استراتژی‌های تأسیس آن‌ها تلقی می‌شود. از آنجاکه تحلیل محتوای متن در نظریه فوکو جایگاه وزینی ندارد و خرده‌گفتمان‌های مورد نظر ما به دلیل آثار باقی‌مانده از سوره‌های منتخب و متون آن‌ها باید تحلیل و بررسی شوند، ما نظریه و روش فوکو را در دیرینه‌شناسی با نظریه انتقادی گفتمان نورمن فرکلاف در باب تحلیل متن تلفیق کرده‌ایم. این روش چون هم به بافت موقعیتی متن و هم به بافت اجتماعی تولید متن توجه می‌کند در تلفیق با روش دیرینه‌شناسانه فوکو بهترین روش ممکن را برای بررسی خرده‌گفتمان‌های تاریخی فراهم می‌کند. از طرف دیگر، فوکو مرکز‌گریز، جوهرستیز و نافی حقیقت رژیم‌های حقیقت به‌عنوان عناصر تاریخی و پایدار تاریخی است. بنابراین اگر بخواهیم تمام ویژگی‌های روشی او را لحاظ کنیم کتاب حاضر دچار نقص و اشکال می‌شود. ما برای رفع این معضل از روش نقطه تلاقی/انشعاب لاکلاو و موفه، که در اصلاح متد فوکو توفیق داشتند، بهره گرفته‌ایم و با روشی تلفیقی از فوکو، نورمن فرکلاف، لاکلاو و موفه زمینه کامل‌ترین بررسی خرده‌گفتمان‌های کتاب را تدارک دیده‌ایم. طبقاً نظریه‌های گفتمان به دل‌خواهی مراجع رسمی و غیررسمی اقتدار جدیدترین نظریه‌ها در باب بررسی قدرت و حکومت در دسترس هستند، زیرا این نظریه‌ها با تأکید بر کردارهای اجتماعی و حوزه جامعه مدنی و پردازش ریشه‌ها تأسیس اقتدار، امکان درون‌کاوی گفتمان‌ها و دستیابی به گزاره‌های مناسب را در عرصه قدرت فراهم کرده‌اند. به همین دلیل، در بخش نظری این کتاب ابتدا سیر تحول نظریه‌های گفتمان در باب قدرت بررسی و با تلفیقی از نظریه‌های میشل فوکو، لاکلاو و موفه ابعاد وسیعی از «قدرت» در این نظریه‌ها مطرح شده است. طرح این نظریات به غنای روش بررسی‌شده در کتاب و نحوه استفاده از تکنیک‌های آن درباره خرده‌گفتمان‌ها کمک شایانی کرده و شاخص‌های مورد نظر سه متفکر فوق و به‌ویژه موفه و لاکلاو در دستیابی به اجزاء گزاره‌ها و عناصر مقوم گزاره‌های خرده‌گفتمان‌های منتخب تاریخی‌ترین بخش‌های آن‌ها نفوذ و صورت‌بندی، مفصل‌بندی و تفکیک جداره‌های این خرده‌گفتمان‌ها، خود را نشان داده است. این روش تلفیقی با شاخص‌های نظری تحلیل‌شده در فصول گفتمان تجدید، گفتمان سستی و گفتمان تلفیقی به کار گرفته شده است. اما لازم بود در بخش نظری ابعاد هژمونیک شدن یک خرده‌گفتمان بر خرده‌گفتمان‌های دیگر مشخص شود. بنابراین نظریه‌های لاکلاو و موفه با سه ویژگی ضدیت، عاملیت و هژمونی بررسی و نحوه شاخص‌بندی گزاره‌های گفتمانی از طریق این سه ویژگی تحلیل

شدند. این شاخص‌ها با تسهیل تکنیک‌های این دو متفکر به دست آمده‌اند و در تلفیق با متد فصول گفتمان‌های تجدد، سستی و تلفیقی، زمینه‌ی روش مناسب فصل پایانی کتاب را فراهم آورده‌اند که مبتنی است بر بررسی سوژه‌ی سید ضیاءالدین طباطبایی و رضاخان و نحوه‌ی گزینشگری خرده‌گفتمان دولت مطلقه‌ی نوگرا از خرده‌گفتمان‌های قبلی و نیز نشان دادن چالش و تعامل خرده‌گفتمان‌ها با یکدیگر و هژمونیک شدن خرده‌گفتمان دولت مطلقه‌ی نوگرا در قالب کودتای رضاخان در سوم اسفند ۱۲۹۹. برای کاربرد مؤثرتر ابعاد روشی و نظری «نظریه‌های منتخب گفتمان»، مفاهیم این پژوهش که عبارت‌اند از: دولت، دولت مدرن، دولت سستی، دولت مطلقه، گفتمان و تحلیل گفتمان، بررسی و دربرو بود تک‌تک خرده‌گفتمان‌ها و واکاوی آن‌ها، از شاخص‌های استخراج‌شده در مفاهیم استفاده شده است. در عین حال، منابع بسیاری در مورد خرده‌گفتمان‌های منتخب استخراج و بررسی شده‌اند. بسیاری از منابع، دست‌اول و متعلق به سوژه‌های هر خرده‌گفتمان هستند. دستیابی به این منابع، به دلیل قرار داشتن در حوزه‌ی اسناد تاریخی، کاری بس مشکل بود. اما، به یاری خداوند، این منابع به‌طور ذمّل دست‌آمدند، مطالعه شدند و بر پایه‌ی متد و نظریات مندرج در کتاب، اجزای مرتبط با دولت و حکومت آن‌ها استخراج و استفاده شد. منابع بعدی متعلق به نویسندگان و پژوهشگرانی هستند که در باب هر یک از شخصیت‌های منتخب نوشته شده‌اند. بررسی و استفاده‌ی مطلوب از این منابع بسیار سوار شد، زیرا اولاً بخش اعظم این منابع، جنبه‌ی توصیفی دارند؛ ثانیاً در اکثر موارد، تحلیل موضوعات، اندیشه‌ها و رخدادها با نگرشی یکجانبه و جهت‌دار از سوی این محققان به انجام رسیده؛ ثالثاً بسیاری از این دیدگاه‌ها متضاد و حتی گاهی متناقض با یکدیگر هستند و از یک حادثه‌ی تاریخی، روایت‌های گوناگون و برداشت‌های متعدد موجود است؛ رابعاً بخش قابل توجهی از این متون واجد معانی و دریافته‌ها، متفاوت و متضاد هستند؛ خامساً تحلیل‌های ارائه‌شده در باب متون و شخصیت‌های منتخب جنبه‌ی موضوع‌بندی شده ندارند و حالت روایی به خود گرفته‌اند.

وجود این نواقص امکان دستیابی به حقیقت یک واقعه یا حادثه‌ی تاریخی و نیز ویژگی‌های یک اندیشه را دشوار می‌کرد. برای مثال، آثار فریدون آدمیت، به رغم ادعای نویسنده مبنی بر بی‌طرفی و استفاده از روش تحلیل تاریخی موضوعات، چنین نیستند. از جانب دیگر، در بررسی دیدگاه میرزا فتحعلی آخوندزاده، دیدگاه‌های ضددینی، عرف‌گرایی، مادی‌گرایی و تحقیر فرهنگ تاریخی ایرانیان هم به شکل گسترده‌ای تحلیل و هم به‌شدت تأیید شده‌اند. اما بسیاری از مطالب دیگر همین روشنفکر

غرب گرا، که با اغراض آدمیت سازگاری نداشته‌اند اما اتفاقاً بسیار مهم‌اند (مثل رمان ستارگان فریب‌خورده آخوندزاده) مغفول مانده و تحلیل نشده‌اند. غفلت از یک سری ویژگی‌ها و پردازش وسیع ویژگی‌های دیگر از خصوصیات تحلیل آدمیت است که ارزش کار او را کاهش داده است. ضمن آنکه وی به جای بررسی موضوعی، به بررسی توصیفی روی آورد که این ویژگی در اکثر کتاب‌های او مشاهده می‌شود. در عین حال آثار آقای کاتوزیان نیز مبتنی بر غفلت در تطبیق برخی از مفاهیم در سرتاسر متن است. مثلاً کاتوزیان در کتاب تضاد دولت و ملت، نظریه استبداد ایرانی را بر پایه «دور هرج و مرج - استبداد - هرج و مرج» تحلیل می‌کند و معتقد است که هر گاه یک حکومت استبدادی در کشور تضعیف می‌شد، هرج و مرج سرتاسر کشور را فرا می‌گرفت تا اینکه استبداد دیگری جایگزین شود. اما زمانی که کاتوزیان به حکومت رضاخان می‌پردازد، این مفهوم او دچار تناقض می‌شود، زیرا حتی به نظر خود او هم دولت رضاخان خودکامه نبود، بلکه ماهیت مطلقه داشت. از جانب دیگر، برخی از این منابع مانند آثار حسین مکی، کودتا را مولود توطئه انگلیس می‌دانند و برخی دیگر مانند آثار دکتر جواد شیخ‌الاسلامی) او را افسر وطن‌پرست ناسیونالیست و مستقل و ضد بیگانگی قلمداد می‌کنند که مبین تناقض کامل این قبیل تحلیل‌ها با یکدیگر است. ضمن آنکه هر دو تحلیل، میزان اندیشه و شرایط اجتماعی مولد این دولت فقط در قالب حوادث و رخداد‌های پس از مشروطیت بررسی می‌کنند و به اندیشه‌ها و معرفت‌شناسی‌های داخل کشور و برآیند درگیری و مبارزات آن‌ها با هم نمی‌پردازند. آثاری مانند حیات یحیی، از صبا تا نیما، تاریخ مختصر احزاب سیاسی، خاطرات من یا تاریخ عبدالعزیز از و بسیاری دیگر از این دست، جنبهٔ روایی و انتقال طنز و گمان نویسنده و محقق در باب موضوع را دارند و اگر از برخی مستندات موجود نیز استفاده کرده‌اند، به شکل نقل قول از دیگران بوده است.

با توجه به اینکه وظیفهٔ مقدمهٔ کتاب ایجاز‌گویی و اختصار است، قصد داریم کامل منابع را در مقدمه نداریم و در سرتاسر کتاب و به مقتضای استفاده از منابع، نقاط ضعف و نقاط قوت آن‌ها را در حد بضاعت تحلیل می‌کنیم. ذکر یک نکتهٔ دیگر ضروری است و آن‌هم اینکه این کتاب با پرداختن به گفتمان‌های داخلی در انتقال دولت و حکومت از قاجار (نظام سستی) به پهلوی (نظام مطلقهٔ نوگرا)، قصد نفی نقش انگلیس را در کودتا ندارد به همین دلیل، در بخش هژمونیک شدن دولت مطلقهٔ نوگرا، به این نقش توجه شده است. اما با توجه به اینکه وجه غالب این کتاب بررسی خرده‌گفتمان‌های دولت و حکومت در عصر قاجار و نقش چالش و تعامل آن‌ها با یکدیگر در ظهور دولت مطلقه

نوگراست، عمدتاً به متغیرهای داخلی کودتا پرداخته‌ایم و نقش دو عامل مهم انقلاب کمونیستی شوروی و دخالت انگلیس در کودتای سال ۱۲۹۹ رضاخان را، به عنوان متغیرهای خارجی، در حاشیه قرار داده‌ایم تا رویکرد گفتمانی‌اش را در واکاوی متغیرهای داخلی به انجام برساند. بخش نتیجه‌گیری کتاب نیز به فرایند تحول و گذار از دولت سستی به دولت مطلقه نوگرا و سنجش شاخص‌های هر یک بر پایه روش و نظریات مطرح‌شده در کتاب، با توجه به میزان درستی مفروضات و فرضیات نویسنده در کتاب، می‌پردازد. براساس این نتیجه‌گیری، سهم خرده‌گفتمان‌های داخلی و به‌ویژه، چالش آن‌ها در دوران هرج و مرج پس از استبداد صغیر تا کودتای سال ۱۲۹۹ رضاخان تحلیل و نقش متغیرهای اثرگذار انقلاب و بروز و دخالت انگلیس در کودتا نیز مشخص شده است. گفتنی است نفوذ ابزارهای مدرنیته و نیروهای اجتماعی متمایل به آن، سبب برهم خوردن تعادل ایستای دولت خودکامه سستی قاجار و نقی مشرعیته مسیلت و کارآمدی آن می‌شود. انقلاب مشروطه نمایانگر این چالش است. ضرورت اصلاح دولت خودکامه یا تلاش برای نابودی آن در این دوره رخ می‌دهد. گفتمان‌های متعددی از دولت در دوران انقلاب مشروطه به چالش کشیده می‌شوند و برای غلبه بر یکدیگر تلاش می‌کنند. این گفتمان‌ها عبارت‌اند از: گفتمان سستی دولت، گفتمان تلفیقی (میان‌گفتمانی سنت و تجدد) و گفتمان تجدد (نوگرا) دولت.

در دوران انقلاب مشروطه، این گفتمان‌ها به علت مرزبندی خاص خود را مشخص می‌کنند. پیروزی انقلاب مشروطه سبب حفظ کم‌رنگ دولت خودکامه سستی و چیرگی آشکار گفتمان تجدد (نوگرا) با توجه به ظهور نهادهای جدیدی مانند مجلس و تصویب قانون اساسی و زمینه‌های اولیه تفکیک قوا می‌شود. گفتمان تجدد (نوگرا) می‌کوشد زمامت را و فروپاشی سنت را فراهم آورد. اما ناکامی نیروهای اجتماعی نوگرا در دوران پس از انقلاب مشروطه، زمینه‌ساز چالش جدی بین گفتمان‌های سنت و تجدد دولت است. با توجه به ساخت دولت خودکامه سستی قاجار از ابتدای حکومت ناصرالدین شاه تا زمان انقلاب مشروطه، گفتمان سستی به دفع از آن می‌خیزد و خرده‌گفتمان‌های درون آن نیز تفکیک می‌شوند که عبارت‌اند از خرده‌گفتمان سستی باستان‌گرای دولت و خرده‌گفتمان دینی-سستی دولت که به ترتیب محمدحسین خان فروغی (ذکا، الملک) و شیخ فضل‌الله نوری چهره‌های شاخص آن‌ها هستند. انقلاب مشروطه سبب تقویت گفتمان تجدد (نوگرا) و مرزبندی آن با گفتمان تلفیقی می‌شود. گفتمان تلفیقی ضمن تلاش برای حفظ چارچوب‌های سستی حکومت، طرفدار اصلاح نظام در قالب مستحدثات جدید، نظیر نوگرایی و ابزارهای آن، است. در

این دوران، علاوه بر نقش نیروهای جدید ناشی از نوگرایی، دخالت بیگانگان نیز تشدید می‌شود. گفتمان تلفیقی متشکل از دو خرده گفتمان سستی اصلاح طلب و خرده گفتمان دینی اصلاح طلب است که به ترتیب میرزا حسین خان سپهسالار و آیت الله محمدحسین نائینی کارگزاران این خرده گفتمان‌ها هستند. اما در این دوران، افزایش توان نیروی اجتماعی نوگرا، عامل تشدید چالش و ضدیت بین گفتمان سستی و گفتمان تجدد است. نیروی اجتماعی نوگرا خواهان نابودی نظام سستی است. در عین حال گفتمان تجدد دارای سه خرده گفتمان است که عبارت‌اند از، خرده گفتمان لیبرال، خرده گفتمان لیبرال سکولار و خرده گفتمان دولت مطلقه نوگرا. پیشگامان فکری این سه خرده گفتمان به ترتیب عبارت‌اند از: میرزا ملکم خان، میرزا فتحعلی آخوندزاده و سید ضیاء الدین طباطبائی. نیروی اجتماعی نوگرا، به دلیل گسست‌های درون گفتمانی، آمادگی لازم را برای جایگزینی گفتمان سستی با گفتمان سوسیالیستی باطل و بی‌اعتبار افول آن می‌شود. پس از پیروزی انقلاب مشروطه که حاصل ترمیم ناپذیر مشروطیت کافیه سنت و نوگرایی است، نوعی قبیله گرایی با ویژگی‌های دولت خودکامه سستی ظاهر می‌شود. می‌توان دوران پس از مشروطه را دوران ناتوانی گفتمان‌ها در تحقق حاکمیت یک گفتمان بر دولت مرکزی نامید. خرده گفتمان لیبرال و خرده گفتمان لیبرال سکولار توان تحقق دولت نوگرا را ندارند. این گسست سبب می‌شود خرده گفتمان دولت مطلقه نوگرا، که به نیروی اجتماعی ناشی از رسوخ نوگرایی تبدیل دارد، با استفاده از ناتوانی حاکمیت گفتمان‌ها و افول تدریجی گفتمان سستی و بی‌اثر شدن گفتمان تلفیقی و خود جستن از وضعیت ناشی از رقابت بیگانگان، به انهدام دولت خودکامه سستی توفیق یابد. نتیجه ظهور دولت مطلقه نوگرا را پدید آورد. روی کار آمدن رضاشاه محصول چالش بین گفتمان سستی و تجدد در دوران پس از مشروطه است. کتاب حاضر درصدد است ضمن بررسی گفتمان‌های به گانه، علل و چگونگی غلبه خرده گفتمان دولت مطلقه نوگرا را بر سایر خرده گفتمان‌ها نشان دهد. رایی این غلبه ضرورت بررسی گفتمان‌ها را در این کتاب روشن می‌سازد.

و من الله التوفیق

علی رجیلو

تهران، ۱۳۸۹